

ככה לא בונים חינוך לאזרחות, או: המציאות עולה על כל דמיון

מרדכי קרמניצר

הייתכן שספר אזרחות שנכתב מטעם המדינה עצמה יטעה את הלומדים במידע בסיסי ולא יספק להם מידע חיוני? מובן שלא. ובכל זאת... האם אפשר שבדיון בספר האזרחות על ההליך ההוגן בישראל יוצגו באופן בלתי מדויק הסוגיות של חיפוש ומעצר, ולא יוזכרו העיקרון של הרשעה בפלילים על יסוד ביטחון שמעל לספק סביר וזכות הטיעון (או זכות השימוע) העומדת למי שהשלטון עומד לפגוע באינטרס שלו? לא ייתכן, אבל זו עובדה.

האם מי שדן בהתנגשות בין זכות לבין אינטרס ציבורי ואינו מתייחס למבחנים המרכיבים את בחינת החוקתיות של הוראת חוק נמצא בכלל במגרש הרלוונטי לתשובה? הוא מחוץ למגרש, אך בחברה טובה, יחד עם האחראים לספר האזרחות החדש להיות אזרחים בישראל (משרד החינוך, 2016).¹ ועל דוגמאות אלה ניתן להוסיף כהנה וכהנה. אולי, מתגנבת מחשבה אל לב, ספר האזרחות עושה את הלא ייאמן ומכשיל את הלומדים לפיו.

הייתכן שספר האזרחות של המדינה, שכל תלמידי ישראל צריכים להתחנך לפיו, יבטא השקפה פוליטית ספציפית, שאינה נחלתו של רוב הציבור ואינה בגדר תפיסה ערכית משותפת של החברה בישראל? מובן שלא. ובכל זאת...

נְשׁוּוּה בנפשנו שמשימת הכתיבה של ספר אזרחות לתלמידי ישראל מוטלת על מי שסבורים שזכותם של יהודים להתיישב בכל חלקי הארץ שתחת שליטתנו, גם על חשבון התושבים הפלסטינים; שאחזתנו ביהודה ושומרון היא נצחית, שיש להרחיבה ככל שידנו משגת, ושאינן לאפשר הקמת מדינה פלסטינית ביהודה ושומרון. כיצד היה נראה ספר אזרחות שהם היו מוציאים תחת ידיהם? להלן התרחיש, דמיוני כמובן.

1 כל מספרי העמודים בהמשך מתייחסים לספר זה.

ראשית, לצורך הכשרת הלבבות נדרשת תשתית לאומנית-דתית, יהודית-פרטיקולריסטית. לכן, מתחייבת האדרה של יסודות אלה, גם כשזו נוגדת את המציאות, ויש להימנע מכל ביקורת עליהם או התייחסות לסכנות שבהם. לכן, מתבקש לבלבל את דעתם של הלומדים ולטעון שהמצב החוקתי בישראל אינו ברור, וגם שלא ברור אם יהודיותה של המדינה לפי הכרזת העצמאות היא לאומית או דתית. לכן, גם מתבקש להסתיר מהם את טיבה של הציונות כמרד בדת היהודית. לכן גם מתבקש לנפח את מקומה ואת משקלה של ההלכה היהודית הדתית בשיטת המשפט שלנו (למשל בעמ' 485, 497). לעומת זאת, הסכנה שבקיצוניות דתית ובקנאות דתית, והסכנה הכפולה והמכופלת של לאומנות משולבת בדתיות פונדמנטליסטית – לא יהיו נושא לדיון.

מאחר שבעלי התפיסה יודעים בסתר לבם שתפיסתם אינה מיוסדת על אדנים של צדק (אוניברסלי) והוגנות, המושגים צדק והוגנות צריכים להיעלם מן החינוך לאזרחות. אכן, כיצד ניתן להתייחס להוגנות ולהצדיק את נישול הפלסטינים מאדמותיהם ומזכויותיהם? כיצד ניתן להתייחס לצדק כלפי המיעוט הערבי הקבוע, אם שמים את הדגש על הפרוצדורה הדמוקרטית שאינה מעניקה לו מגן, ומגמדים את האדנים (חוקה) והמוסדות המגנים על זכויות האדם?

הכותבים יודעים שלהשקפתם יש יריבה רעיונית קשה, הנמצאת בקוטב הנגדי שלה. כוונתי להשקפה ההומניסטית, המבוססת על שוויון ערך האדם, שוויון אזרחי ושוויון בין לאומים בזכותם להגדרה עצמית. כדי לעקור אותה מן השורש, מתבקש שלא להציגה כלל אלא להציג תחתיה "השקפה ליברלית אינדיבידואלית" במְרָעָה, באמצעות תיאור חסר ומטעה שלה, באופן המשמיט ממנה את יסוד השוויון והמציג מצג שווה בדבר התנכרותה לאינטרסים חברתיים ויחסה הפוגעני כלפי חופש הדת. בשל כך מתבקש גם עיוות כבוד האדם, ומניעת קישוריו המובהקים להסתה לגזענות ולאיסור ההפליה. לשם קידום אותה השקפה נחוץ לדידם, במקרה של התנגשות בין הזכות להפגין לבין פגיעה ברגשות דתיים, להפחית בחשיבותו של הראשון ולהרחיב את מרחב הפגיעה בו בשם ההגנה על רגשות דתיים. מתבקש גם, בשם אותה השקפה, להעמיד את הזכות לתרבות על הקבוצה, ולא – בראש ובראשונה – על היחיד, שהזכות לתרבות נגזרת מזכותו לכבוד אנושי (עמ' 50, 207).

משום שהתפיסה האמורה עלולה להיתקל בהתנגדות מצד שומרי הסף המחוייבים למשפט הביין-לאומי ולצדק – היועץ המשפטי לממשלה ובית המשפט העליון – שומה על כותבי הספר לסכל אותה. כל גורם שעומד בדרכה של עשייה שלטונית

שאינה יודעת גבולות, שעלולה להיות שרירותית, שעלולה לפגוע במיעוט או בזכויות הפרט, הוא אבן נגף שיש לסלקה. לשם כך יסתירו מן הקוראים את העובדה שאנגליה, שאין לה חוקה פורמלית כתובה, היא חברה, כרוב מדינות אירופה, באמנה האירופית לזכויות האדם וכפופה לשיפוט של בית הדין האירופי לזכויות האדם, הקובע לעתים באופן מחייב שדבר חקיקה בריטי אינו מתיישב עם האמנה. מה שאינו מתיישב עם עוינות כלפי הגנה משמעותית על זכויות הפרט והמיעוט מפני הרוב, יועלם מעיני הלומדים.

משום שהשקפה כזאת עלולה להיתקל באופוזיציה הנאבקת בה, יש לעשות הכול כדי שאופוזיציה כזאת לא תיכון: האזרחים יתוארו כמי שנתונים למרות השלטון; הספר יכוון לטשטש את דעתם של הלומדים על ידי תיאור שמשתמע ממנו כי גבולות המדינה כבר השתנו (עמ' 18). הבעייתיות היסודית, מבחינה דמוקרטית, של שלילת זכויות אזרחיות מתושבי יהודה ושומרון במשך שני דורות תטואטא אל מתחת לשטיח. הסיפור המפעים על אודות הצלחותיהן של התנועות נגד אפליה ולמען קידום שוויון בארץ ובעולם לא יסופר. אם יסופר, מישהו מהלומדים עלול לחשוב שמאבק אזרחי בשלטון מקפח עשוי להצליח, רחמנא ליצלן.

קושי גדול בפני הגישה האמורה מציג המיעוט הערבי. מדובר באזרחי המדינה המשייכים עצמם, ברובם, אל העם הפלסטיני, שלפי תפיסת הכותבים הוא אויב נצחי של ישראל. כאן יופעל ארסנל של אמצעים שונים – המיעוט הערבי יפוצל בספר לקבוצות שונות, בעיקר על יסוד דתי, תעלה קרנם של הארמים, ויגומד אופיו הלאומי-הפלסטיני (עמ' 34); הספר יציג, בדרכים שונות, תמונה מרוככת ומעוותת של קיפוח המיעוט הזה והפלייתו (למשל, עמ' 469); הוא יבנה תשתית לאפשרות לפגוע בזכויותיו של הציבור הערבי, פגיעה לגיטימית כביכול, משום שרובו אינו משרת בצבא; והעיקר, הוא ידיר את הערבים מן הטוב המשותף של הרפובליקה הישראלית, שהוא טוב משותף של העם היהודי כולו בלבד (עמ' 132), ומן הסולידריות החברתית, אף כי ברוב חסדם של הכותבים, הערבים עשויים ליהנות בעקיפין מן הסולידריות של הרוב (עמ' 52). הוא ידחק את הערבים לשוליים גם בהקשר של הזכות לתרבות, בכך שמימושה יוגבל ליישוביהם בלבד (עמ' 51). לא רק ביחס למיעוט הערבי צפויה צנזורה עצמית של הכותבים על ביקורת על השלטון. ניתן להעריך שזה יהיה קו מנחה של הספר, לכל אורכו. אין זה יאה לבקר את השלטון – כך דברו של ספר האזרחות.

משום שהפרויקט הלאומני-דתי חייב להיות חזות הכול, מתבקש שתימנע

תחרות עמו מצד פרויקטים חברתיים אחרים, דוגמת שוויון, העדפה מתקנת, זכויות חברתיות. לכן, הספר יתייחס לכל אלה בגישה מתנכרת ומצמצמת, כדי להעמידם במקומם ה"נכון", הנחות, כדי להבטיח שתחרות אמיתית לא תהיה כאן. משום שאין ודאות גמורה שלאורך זמן לא יהיה שינוי במפה הפוליטית, צריכים המחברים להבטיח שגם במקרה כזה לא יתקיים פינוי של יישובים. לפיכך, הם יעמידו את קריאתו של אליקים העצני לסרבנות לפינוי יישובים בשטחי יהודה ושומרון, פינוי הנדרש על יסוד החלטה פוליטית לגיטימית, לצד דבריו של עמוס עוז המצדיק התנגדות בכוח, כוח שאין בו אלימות כלפי בני אדם, נגד החלטה בלתי חוקית ונפשעת של ממשלה לבצע פשע נגד האנושות על ידי גירוש המוני של אזרחים ערבים ממדינתם, אם תתקבל החלטה כזו. כך אמורים דבריו של העצני לשאוב לגיטימיות ומכובדות מדבריו של עוז, אף על פי שהקשר הדברים שונה לחלוטין (עמ' 245).

תרחיש דמיוני? עיון בספר האזרחות החדש מגלה שהספר, הפלא ופלא, ניחן בכל המאפיינים שתוארו לעיל. האם יד המקרה היא, צירוף מקרים נדיר שבנדירים, או שמא מלמד הדבר שאכן לפינוי ניסיון שצלח של קבוצה פוליטית לאומנית-דתית להשתלט על החינוך האזרחי הממלכתי של ישראל ולהפוך אותו על פיו? בל נטעה. אין מדובר כאן בעמדת ימין קונבנציונלית. ההפך הוא הנכון. זו תפיסה המנוגדת ממש לתפיסת הימין ההיסטורי היהודי, שהיה ליברלי מובהק, העמיד את היחיד לפני המדינה, ראה ביחיד מלך ודגל בזכויות אדם טבעיות ובהגנה חוקתית ושיפוטית עליהן מפני רוב מדכא. מנחם בגין, למשל, הבהיר ב-1962 כי המדינה פטרה את האזרחים הערבים משירות צבאי כדי לא להביא אותם למצב של איש נלחם באחיו, שממנו סבלו היהודים בגולה. לפיכך, אין בכך כדי להצדיק פגיעה בזכויותיהם ובזכותם לשוויון.² לאומיות ליברלית מגנה על הלאומיות מפני לאומנות. לאומיות גסה, מתנשאת, מתגלגלת על נקלה ללאומנות. התוצאה של המהלך שתואר לעיל היא ספר אזרחות החותר תחת התשתית החוקתית של המדינה – היותה מדינה יהודית ודמוקרטית. השילוב האמור יכול להתקיים רק כשמובטח רוב יהודי משמעותי במדינה, רק כשהוא מובטח שלא על חשבונה של קבוצה אחרת, הפלסטינית, ורק כשהוא אינו מבוסס על מחיקת זהותה הלאומית של קבוצה זו ועל התכחשות לזכויותיה הלאומיות. הבסיס המוסרי

2 בגין בנאום בכנסת מיום ט"ז באדר א' תשכ"ב, 20 בפברואר 1962.

והמשפטי למדינה יהודית הוא הזכות להגדרה עצמית לאומית. מאותו בסיס עצמו גם נובעת זכותם של הפלסטינים למדינה לצדה של ישראל. מי שאינו מקבל תפיסה של ישראל שיש לה גבולות ורוב יהודי משמעותי, שחיה בשכנות למדינה פלסטינית, סופו שאינו מסכין עם קיומה של ישראל כדמוקרטיה. האחראים לספר האזרחות, שאינם מחויבים למדינה יהודית ודמוקרטית, לא יכלו אלא לכתוב ספר המתנכר לזהותה היסודית והעמוקה של המדינה. במקום להיות מבוסס על ערך השוויון, שבלעדיו אין משמעות למושג האזרחות, בנוי הספר על הבחנה בין מעמדות שונים – עליונים ותחתונים: יהודים ושאינם כאלה, יהודים אמיתיים (לאומנים ודתיים) ומי שאינם כאלה, ערבים טובים (ליהודים) וכאלה שאינם כאלה. במקום חיבור הבא לכונן אזרחים גאים ואחראים המפעילים את ריבונותם והתופסים את השלטון כנאמנם, כפועל בשליחותם ובעבורם, קיבלנו ספר המבנה קבוצות השונות במעמדן בתוך החברה הישראלית, בני אדם הנתונים למרותו של השלטון, הכפופים באופן מוחלט להכרעות הרוב וחסרי חוש ביקורת.

תקצר היריעה מלהכיל את העוול שהספר גורם לאופייה היהודי של המדינה. אסתפק אפוא בדוגמה אחת. הספר מציג את יהודי התפוצות כמי שאינם משתייכים לעמים שבקרבתם הם חיים, אלא כאזרחים גרידא החיים לידם. פרשת ג'ונתן פולארד מוצגת כדוגמה מובהקת למתח שבין מרכיבי הזהות של יהודי התפוצות ולחיכוכים בין המדינה שבה הם חיים לבין ישראל, במקום לראות בה מקרה חריג שאינו מעיד על תופעה כלשהי (עמ' 75). מבחינה זו, הספר משחק לידיהם של אויבי היהודים, והם יוכלו להפיק ממנו הון רב. מכוח העובדה הזאת לבדה, חתירתו של הספר תחת יסודותיה החוקתיים של המדינה פוסלת אותו מלשמש ספר אזרחות שתלמידים בישראל אמורים להתחנך לפיו.

אך אין זה הטעם היחיד. הספר עושה את הלא יאמן גם בכך שהוא חותר תחת תפקידם המובהק ביותר של לימודי האזרחות – גיבוש וטיפוח של תפיסת האזרחות המשותפת, שהיא כה נחוצה וכה חסרה בחברה הישראלית המשוסעת והמקוטבת. תפיסה זו חיונית כדי שישאל תהיה בית מקיף לכל אזרחיה ותושביה, בית המעניק לכולם תחושה של שותפות הוגנת ושל אחריות לבית המשותף ולכל דייריו. ללא שוויון והוגנות לא תיכון חברה אזרחית משותפת. לא ניתן להעלותה על הדעת כשמדירים את האזרחים הערבים מן הטוב המשותף ודנים אותם לשוליות מוחלטת, גם בתחום התרבותי. ברמה כללית יותר: אילו היו האחראים לספר נוקטים גישה עניינית, הם לא היו מתעלמים מן הניסוי הטבעי המתקיים בישראל במערכות

החינוך למיניהן בנוגע להפנמתם של ערכי הדמוקרטיה הבסיסיים, הבסיס לאזרחות משותפת, בקרב המתחנכים במסגרות השונות. מן הניסוי עולה שידה של מערכת החינוך הממלכתית היא על העליונה מן הבחינה של מידת הצלחתה להביא להפנמת ערכים אלה, בהשוואה לחינוך הממלכתי-דתי והחרדי. מכאן מתבקשת המסקנה, שיש לקרב את מערכות החינוך הדתיות לדגם הממלכתי, ולא להפך. אלא שספר האזרחות הולך בכיוון הפוך ממש, של הפיכת החינוך הממלכתי לחינוך לאומני-דתי. אולי יותר מכל מסמל סימן השאלה שהספר מציב על עצם קיום מוסד נשיא המדינה (עמ' 432, 433) את יחסם השלילי של כותביו לאזרחות המשותפת, שכן אין כמו מוסד הנשיאות כדי לסמל את אחדות האומה.

ספר המחנך לאזרחות שנכתב על ידי המדינה חייב לשמש דוגמה ומופת לאופן שבו מתקיימים חינוך אזרחי ושיח בין אזרחים: עליו להיכתב מתוך מחויבות בלתי מתפשרת לאמת, מתוך יושרה מלאה, הוגנות כלפי השקפות ועמדות שונות, ללא מורא וללא משוא פנים. דא עקא, שהספר הולך בדרך שונה ועושה שימוש בהטיה ובהטעיה (אם באי-אמירת אמת ואם בדרך של שימוש בחלקי אמיתות או במכבסת מילים), בהסוואה ובטיוח. כך, הוא מייחס לציבור הערבי חשש מפני "העברתו", על אדמותיו, למדינה הפלסטינית, אך "שוכח" שהרעיון הזה הוא חלק ממצע של מפלגה שכדרך כלל נמצאת בשלטון. בעקבות זאת עלולים הקוראים לחשוב שמדובר בחשש שווא או אפילו בייחוס מופרך של כוונות רעות על ידי המיעוט הערבי לרוב היהודי. הוא משתבח במערכת החינוך הנפרדת של האוכלוסייה הערבית, הנותנת כביכול מענה לזהותה ולצרכיה הפרטיקולריים, אבל מסתיר מן הקוראים שאין שום דמיון בין הערבים לבין הדתיים הציוניים והחרדים מבחינת האוטונומיה בקביעת תוכני הלימוד. הוא גם מסתיר את הפער בהקצאת משאבים לתלמיד בין הסוגים השונים של ציבורי הלומדים. הוא נוקט יחס של איפה ואיפה כלפי השקפות עולם שונות, למשל ביחס לדמוקרטיה חוקתית, סמכותו של היועץ המשפטי לממשלה ותפקודו של בית המשפט העליון. הוא משתמש ב"יש הטוענים", אך בין הטענות משמשות בערבוביה טענות אמיתיות ושקריות. למשל, המדיניות המפלה של הממשלה כלפי לא יהודים מופיעה כטענה, ולא כעובדה (עמ' 469), ובצדה טענה שהפערים הכלכליים בין ערבים ליהודים, בדומה לפערים בין חרדים לחילונים, אינם פרי של מדיניות מפלה אלא נעוצים במאפיינים חברתיים בקרב אותן אוכלוסיות. הספר גם עושה שימוש מניפולטיבי בציטוטים, כדי לשרת את האג'נדה שלו. לדוגמה, מדוח ועדת אור לא מובא ציטוט קריטי בדבר הפלייתו של

הציבור הערבי על ידי השלטון. בסוגיית ההמנון לא מצוטטת עמדתה של שופטת בית המשפט העליון מרים בן פורת ז"ל, שיש להוסיף בית ל"התקווה" על מנת לאפשר גם ללא יהודים לחוש הזדהות עם ההמנון הלאומי. בסוגיית הכפייה הדתית מובאת עמדה התומכת בכפייה דתית, בהסוּתה את עצמה כעמדה של אי־כפייה, ובצדה דברים של שופט בית המשפט העליון חיים כהן ז"ל, שאינם מתייחסים כלל לסוגיית הכפייה (עמ' 497), ולעומת זאת לא מוצגות טענות נגד כפייה דתית. בסוגיית גיוס חרדים לצבא, בצד העמדות המתנגדות שהן אכן מתנגדות במובהק, מובאות שש עמדות המתוארות כעמדות התומכות בגיוס חרדים, אלא שרק אחת מהן היא עמדה תומכת מובהקת, וכל השאר הן עמדות של פשרה (עמ' 505-508). ככה לא בונים חינוך לאזרחות.

בסופו של הספר מתוארות מטרותיו (עמ' 509), שהן "הפנמת ערכיה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, טיפוח רגישות להגנה על זכויות האדם והאזרח בכלל ועל זכויותיהן של קבוצות חלשות ופגיעות בפרט ויצירת מעורבות בענייני הציבור, החברה והמדינה". לצערי, הספר אינו נאמן למטרותיו, ואף חותר לפגוע בהן. ספר אזרחות – ראוי לו שלא ייכתב על ידי המדינה, שכן הדבר יוצר תחרות בלתי הוגנת בינו לבין ספרי אזרחות שכותבים יחידים, בהנחה שכותבי בחינת האזרחות ישאבו את מרב השראתם דווקא מן הספר הזה. אם הוא בכל זאת נכתב על ידי המדינה, הוא חייב לבטא את הרמה הגבוהה ביותר שהמדינה יכולה לגייס למשימה, כלומר – הכותבים חייבים להיות מומחים ראשונים במעלה במדע המדינה, בהיסטוריה, במשפטים ובחינוך. וחשוב מכל אלה, שימוש בספר אזרחות לשם אינדוקטרינציה מוסווית של השקפה פוליטית פרטיקולרית, שאיננה מבטאת את ערכיה המשותפים של החברה בישראל, הוא שימוש לרעה בכוח פוליטי. הוא סותר את רוחה של הדמוקרטיה, שהפלורליזם הרעיוני הוא נשמת אפה. מבחינה זו, ספר האזרחות מחלל את החינוך לאזרחות. היסודות האזרחיים של ישראל אינם אמורים להשתנות עם שינוי האיוש של תיק החינוך או עם חילופי שלטון בישראל. כך אי־אפשר לבנות חינוך לאזרחות. מלבד ערכים חברתיים משותפים ופרשנות מקובלת עליהם, בכל תחום השנוי במחלוקת בישראל, ספר אזרחות ראוי צריך להזמין מייצגים אמיתיים של העמדות השונות לבטא את השקפותיהם. הגוף המייצג האקדמי הקבוע (להבדיל מזה של קוראים המוזמנים לחוות את דעתם) חייב לכלול מומחים המשקפים את העמדות השונות הרווחות בישראל. האחראים לספר האזרחות לא הלכו בדרך זו, והתוצאה היא תהליך ותוצר בלתי ראויים.

קיצורו של דבר: כל מי שמחויבים להשקפת עולם הומניסטית, ובכללם לאומיים-ליברלים ודתיים ליברלים – מחנכים, מורים ומנהלים, תלמידים והורים לתלמידים, אזרחים ואזרחיות – חייבים להתנגד לשימוש בספר הנחות והרע הזה. התנגדות כזאת תשקף את רוחה האמיתית של תרבות אזרחית דמוקרטית.

מקורות

משרד החינוך (2016). להיות אזרחים בישראל: מדינה יהודית ודמוקרטית. ירושלים: משרד החינוך.